

9 Januzakov T. *Etimologia drevnih toponimov Kazahstana*. – Almaty, 2017, -167 b.

10 Kaidarov A.T. *Til – Gumyr*. – Almaty, 2018 – 360 b.

11 Syzdykova R.G. *Kazak Adebі tilinіn tarihy*. – Almaty: *El-sejire*, 2014. – 347 b.

МРНТИ 14.15

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.20>

Оразбаева Ф.Ш.¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

АЙТЫЛЫМ ӘРЕКЕТІНДЕГІ СӨЗДІҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Тілдік коммуникация парадигмасына жататын айтылым әрекеті сөздің эмоционалды-экспрессивтік реңкін жеткізе отырып, адамның ой-толғамын баяндауда көркемдік рөл атқарады. Біздің халқымыз ауызша сөйлеуге, ойды әсерлі, түсінікті жеткізе білу өнеріне айырықша мән берген. Қазақтың ауызекі сөйлеу стилі, ауызша сөйлеу табиғаты, шешендік өнері қай кезде де көркемдігімен, сөз саптау ерекшелігімен көзге түскен. Бұл мәселелер айтылым әрекетінің ауызша сөйлеу процесінде сөз арқылы көрініс табады.

Мақалада айтылым үдерісінің сөзге қатысты ерекшеліктері теориялық және прагматикалық тұрғыдан қарастырылады. Негізгі мақсат - сөзді қатысымдық бірлік ретінде тануға арқау болатын концептуалдық-семантикалық мәселелерді талдау.

Айтылым процесіндегі ауызша сөйлеу актісінің екі жақты сипаты, коммуниканттардың ойды жеткізу тәсілдері, тілдік норманы қолдану амалдары күн тәртібіндегі өзекті проблемаға жатады.

Түйін сөздер: тілдік коммуникация, сөз, ұстаным, айтылым үдерісі, ауызша сөйлеу, норма

Orazbayeva F.¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

COMMUNICATIVE FUNCTION OF THE WORD IN THE SPEAKING

Abstract

Speaking, by being a part of the paradigm of linguistic communication, with the help of the emotionally expressive coloring of the word conveys the imagery of human thought. The Kazakh people attached particular importance to oral transmission and intelligible presentation of thought. Therefore, the oral conversational style, nature and oratory of Kazakhs have always been distinguished by originality and artistry. These Questions in oral speech are reflected through the word.

The article examines the features of the speaking process in theoretical and pragmatic aspects of the word. The main goal is to analyze conceptual and semantic problems aimed at understanding the word as a communicative unit.

The actual problems of the speaking process today are the issues of the two-sidedness of the speech act, the ways of communicating thoughts and the use of language norms.

Keywords: linguistic communication, word, principle, speaking process, oral speech, norm

Оразбаева Ф.Ш.¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

КОММУНИКАТИВНАЯ ФУНКЦИЯ СЛОВА В ПРОЦЕССЕ ГОВОРЕНИЯ

Аннотация

Речевое действие говорение, являясь частью парадигмы языковой коммуникации, с помощью эмоционально-экспрессивной окраски слова передает образность человеческой мысли. Казахский народ придавал особое значение устной передаче речи и изложению мысли. Поэтому устный разговорный стиль, природа и ораторское искусство казахов всегда отличалось неординарностью и художественностью. Данные вопросы в устной речи находят отражение через слово.

В статье процесс говорения и семантика слова рассматриваются в теоретических и прагматических аспектах. Основной целью является проанализировать концептуально-семантические проблемы, направленные на познание слова как коммуникативной единицы.

Актуальными проблемами процесса говорения являются вопросы двусторонности речевого акта, способы передачи коммуникантами мысли и использование языковых норм.

Ключевые слова: языковая коммуникация, слово, принцип, процесс говорения, устная речь, норма

Кіріспе. Тілдік коммуникация үдерісінде адамдардың ауызша қарым-қатынасына негіз болатын, тілдік қатынасты ой жүйесі арқылы жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің бір түрі – айтылым әрекеті. **Айтылым** – тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты етіп жеткізу әрекеті.

Айтылым – санамен қабылданатын сыртқы дүниенің әсерін ауызша сөйлеу арқылы жарыққа шығаратын, қатысымдық бірліктердің толыққанды қызметін жүзеге асыратын күрделі коммуникативтік үдеріс.

Тілдік коммуникация процесі арқылы жүзеге асатын айтылым әрекетінің ерекшелігі: ол тілдік қатынаста екі жақты байланыстың болуын қажет етеді. Белгілі бір ақпарат, яғни хабарды Баяншы өз тарапынан Қабылдаушыға жеткізе келіп, оған жауап күтеді, онымен кері байланысқа түседі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізу үшін айтады, сол үшін сыртқа шығарады. Адам ойының ұғынықты болуы сөйлем, сөз, мәтін сияқты қатысымдық бірліктердің қызметі мен қолданыс аясынан көрінеді.

Аталмыш қатысымдық бірліктердің ішінде басқаларына ұйытқы болатын және тілдік қарым-қатынаста аса маңызды орын алатын тұлға, ол – сөз.

Сөзді қатысым құбылысына қатысты қарастырғанда, негізінен, оның сөйлесім әрекетіне байланысты ерекшеліктеріне назар аударған жөн. Сөз – адамдардың тілдік қарым-қатынасына қызмет ететін, пікірлесуге негіз болатын, өзара түсінісуге мүмкіндік жасайтын қатысымдық компонент.

Әдістеме. Сөздің сөйлеу процесіндегі орны мен қызметі көптеген зерттеушілердің, ғалымдардың, лингвистердің назарына ерте іліккен. Сөзге берілген анықтамалар оның мағыналық сипатын атап өте келіп, ойлау мен сыртқы дүниені қабылдауға қатысты түйінделеді.

Мысалы, алаш қайраткері, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің аса көрнекті өкілі Жүсіпбек Аймауытов сөзді мынадай деп анықтайды: “Сөз – ойдың айнасы. Ойсыз сөз – сөз болмайды. Ой жетілу мен тіл жетілу қатар жүреді” [1,96]. Тіл мен әдебиетті халық қазынасының ең жоғарғы көрсеткіші деп таныған кемеңгер Мағжан Жұмабаев адам психологиясын зерделей келіп: “Жан көріністерінің ең қымбаты – ой, ой тілі – сөз” [1, 99], – деп тұжырымдайды.

Көрнекті лингвист-ғалым Фердинанд де Соссюр: “...Слово, несмотря на все трудности, связанные с определением этого понятия, есть единица, неотступно представляющаяся нашему уму нечто центральное в механизме языка” – деп [2, 143], сөздің адам санасындағы тілдік көрсеткіш екенін айтады.

Тілдік бірліктің басты ерекшеліктерін атап өте келіп, лингвист ғалымдар сөздің сөйлеу процесіне қатысты қатысымдық қасиеттерін оның морфемалық құрамымен байланысты түсіндіреді. Мысалы: А.А.Леонтьев бұл туралы: “Именно слово является минимальной функциональной единицей речевого восприятия” – [3, 185] десе, Б.Н.Головин: “Слово – это наименьшая смысловая единица языка, свободно воспроизводимая в речи для построения высказываний” [4, 70], - деп, сөйлеу процесінде сөздің мағынасы мен қызметінің маңызды екеніне тоқталады.

Сөздің адамзат қарым-қатынасындағы орнын А.И.Смирницкий тілдің базалық қорымен, оның құрамымен байланыстырады: “Не случайно человеческий язык нередко называют языком слов: ведь именно слово, а их общей совокупности, как словарный состав языка, являются тем строительным материалом, без которого немислим никакой язык, и именно слово изменяется и сочетается в связной речи по законам грамматического строя данного языка” [5, 10]. Тілші сөз тілдің құрылыс материалы дей келіп, оның адам ойын жеткізудегі, байланыстыра сөйлеудегі ерекшеліктерін грамматикамен сабақтастырады.

Сөз жеке тұрғанда бірнеше мағынаны /тура, ауыспалы, синонимдік т.б./ білдіргенімен, сөйлемнің құрамына енген кезде, айтылар ойға қатысты нақтылы бір мағынаны көрсетеді де, айтылым процесіндегі мазмұнға қызмет етеді. Мұндай жағдайда сөздің атаулық бірліктен гөрі қатысымдық бірлікке тән белгілері басым роль атқарады. Қатысымдық бірлікті айтылым мәнеріне қарай меңгерту әдістеме жұмыстарын ұйымдастыруға байланысты ұтымды жүргізіледі [6,14].

К.Аханов сөз бен сөз тіркесін сөйлемнің құрылымдық элементтері деп таниды: “Сөйлем ойды айтып жеткізудің негізгі құралы болып саналады. Мұнан, әрине, сөз бен сөз тіркесінің коммуникативті қызметке қатысы жоқ деген ұғым тумауға тиіс. Мұндай қызметті олар да атқара алады. Бірақ сөз бен сөз тіркесі коммуникативті қызметті өздігінен, жеке дара күйінде емес, сөйлем арқылы, сөйлем құрамында қолданылу арқылы атқара алады. Сөз де, сөз тіркесі де сөйлемнің құрамында қолданылғанда, оның құрылымдық элементтері ретінде қарастырылады” [7, 270].

Демек, сөз жеке, сөздікте тұрғанда – тілдік бірлік те, сөйлем құрамында, мәтін ішінде қолданылғанда – қатысымдық бірлік болып табылады. Сондықтан сөз – айтылар ойдың ұйытқысы болып табылатын қатысымдық бірлік. Ол сөйлеу ағымына түскенде динамикалық қызметке ие болып, тілдік қатынастың феноменіне айналады. Сөздің айтылым әрекетіндегі динамикалық қызметін мағынаның берілуі, ойдың баяндалуы, орфоэпиялық нормалардың сақталуы заңы анықтайды. Айтылым ой бөлісуі, пікір алмасуы, пікірталқы

кезінде, негізінен, қатысымдық бірліктердің заңдылықтарына, олардың мағынасы мен айтылу нормасына сүйенеді.

Демек, коммуникативтік акт барысында айтылымға қатысты ең маңызды мәселе – сөзді дұрыс айта білудің заңдылықтарын және дыбыс жүйесінің қалыптасқан нормаларын меңгеру. Бұл туралы академик Рәбиға Сыздықова былай дейді: “Тілдік нормалар оның барлық қаттауында: сөздік саласында /лексикасында/, грамматикасында, дыбыстар жүйесінде, стильдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт. Норма сондай-ақ тілдің қолданылу түрлерінде де, яғни жазба және ауызша түрде қызмет ету барысында да орын алуы қажет. Сондықтан ана тіліміздің жазба түрімен қатар, ауызша түріне қойылатын талаптардың да күшейе түсуі заңды” [8,5].

Нәтижелер. Сөздер коммуникативтік актіге түсу арқылы прагматикалық қызмет атқарады. Прагматикалық кеңістікте синтаксис пен лексика-семантикалық белгілер басты көрсеткіш ретінде қабылданады. Олар сөздің ішкі мазмұны мен ой реңкіне қарай прагматикалық интерпретацияның құрылыс материалы болып табылады. [9]. Сөздің айтылым әрекетіндегі прагматикалық қызметін Л.Н.Лейдерман мен Н.В.Барковская көрсеткен үш деңгей негізінде жүйелеуге болады:

I. Концептуалдық деңгей (концептуальный уровень);

II. Ішкі формалық деңгей (уровень “внутренней формы”);

III. Сыртқы формалық деңгей (уровень “внешней формы”) [10, 22].

Концептуалдық деңгей адресанттың (сөйлеушінің, жазушының, айтушының) тұлғалық болмысын (таным-түсінігін) аңғартатын сөздердің мазмұнымен, қолданылым ерекшелігімен, тұжырымды ой жүйесімен өлшенеді. Мұнда тілдік бірліктердің мағыналық реңкіне, ойды жеткізу барысында адамдардың ішкі жан-дүниесіне әсер ету (таңдану, сүйсіну, сену, үйрену т.б.) қабілетіне көңіл бөлінеді.

Ішкі формалық деңгейде сөздің белгілі бір уақыт пен кеңістікте қолданысқа түскен мағынасына, сол кездегі ақпараттың мәні мен мазмұнының өзгеру себептеріне назар аударылады.

Сыртқы формалық деңгейді сөздің интонациялық, грамматикалық, жалпы нормалық заңдылықтарына, дәл, анық, таза, дұрыс қолданылу қағидаларына қарап анықтауға болады.

Сөзді қатысымдық бірлік ретінде тануға арқау болатын **концептуалдық деңгейді когнитивтік зерттеулермен байланысты қарастырған** тиімді. Бұл әсіресе, көркем шығармалар тілін талдауда, мәтінді дұрыс таңдай білуде [11,331] ұтымды тәсіл болып саналады.

Коммуникативтік сапа - сөз арқылы бейнеленетін ойлау мен сөйлеудің, қабылдау мен пайымдаудың, пікірлесім мен тілдесімнің мазмұндық көрсеткіші. Сөздің коммуникативтік сапасының өлшемі – коммуникативтік құзіреттілік.

Демек, сөздің коммуникативтік сапасы айтылғанға немесе жазылғанға дейін автордың санасында алдын ала іріктеліп, коммуникативтік құзіреттілікті игеруге бағытталған ой жүйесінің жиынтығымен анықталады.

Сөз адамның ішкі жан-дүниесіндегі толғаныстарды жан-жақты бейнелеп, табиғат пен қоғамдағы ақиқат болмыстың мән-мазмұнын салыстыруға, теңеуге, терең талдап-тануға қызмет етсе, ол концептуалдық деңгейдегі **қатысымдық бірлікке жатады**. Сөйлеуші айтатын деген ой-тұжырымына қатысты сөздерді дәл тауып, сөйлеу тілінде сәтті қолданып, қабылдаушының сезіміне, сеніміне, эмоциясына әсер ете алса, ол **коммуникативті құзіреттілікті меңгерген тілдік тұлғаға** айналады.

Сөзді қатысымдық бірлік ретінде тануға арқау болатын **ішкі формалық деңгей** - белгілі бір уақыт пен кеңістік аралығындағы қарым-қатынаста сөздердің түрленуі мен соған сай ақпарат мазмұнының өзгеруі.

Мысалы: *Бағың өскенше, тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң – өзің ғана тілейсің* (Абай).

Осы сөйлемде “**тілек**” сөзі бір уақытта, бір мезгілде бірнеше форма арқылы тілдік қатынас құралына айналған. Бұл сөз дербес тұрғанда *мақсат, арман, өтініш* мағынасын білдіреді. Сөйлеу актісіне түсіп, сөйлем құрамына енгенде -у, тұйық етістік жұрнағы; -ің, тәуелдік жалғауы; -ді, табыс септік жалғауы; -й, көсемше жұрнағы; -ді, III жақтық жіктік жалғауы; -сің, II жақтық жіктік жалғау формалары ақпарат мазмұнына үстеме мән қосып, сөз мағынасының түрленуіне, өзгеруіне себеп болып, қатысымдық қызметтің орындалуына ықпал етеді.

Мәселен, сөйлеу актісінде қолданылған “тілек” сөзінің грамматикалық формалары арқылы берілген қатысымдық үстеме мәнін талдап көрсетсек, ол төмендегідей болады:

Тұйық етістік формасы арқылы трансформацияға түскенде “тілек” сөзі сұрау, өтіну, жалбарыну, жалыну туралы ақпарат береді.

Тәуелдік жалғау формасы арқылы трансформацияға түскенде сұрау, өтіну, жалбарыну адамға тән қасиет екені туралы мәлімет беріледі.

Табыс септік формасы арқылы трансформацияға түскенде сөйлеу актісінің негізгі тақырыбы, объектісі, нысаны сұрау, өтіну, жалбарыну жөніндегі мағлұматқа ұласады.

Көсемше формасы арқылы трансформацияға түскенде сұрау, өтіну, жалбарыну әрекетінің үнемі қайталанып тұратынын хабарлайды.

Жіктік жалғаудың III жақ формасы арқылы трансформацияға түскенде сұрау, өтіну, жалбарыну әрекетінің бөгде адамдарға қатысы туралы ақпарат жеткізіледі.

Жіктік жалғаудың II жақ формасы арқылы трансформацияға түскенде сұрау, өтіну, жалбарыну әрекетінің сөйлеуші мен тыңдаушыға қатысы туралы айтылады.

Демек, “тілек” сөзінің дербес тұрғандағы *мақсат, арман, өтініш* мағынасы қарым-қатынас мақсатына қарай өзгеріп, коммуникативтік акт барысында жаңа ақпараттар легін жеткізуге қызмет етіп тұр.

Сөзді қатысымдық бірлік ретінде тануға арқау болатын **сыртқы формалық деңгей** интонацияның қызметі арқылы анықталады. Интонация көбінесе дыбыстау, айту арқылы жүзеге асатын ауызша тілдік қарым-қатынаста анық аңғарылады. Адамдардың ауызба-ауыз тілдесіп, ауызша тілдік қатынасқа түскенде сөзді интонациялық жақтан дұрыс сомдай білуі маңызды. Интонация дұрыс болса ғана тыңдаушыға ой нақты және айқын жетеді.

Интонация – ойға, сезімге әсер ететін негізгі құрал. Ауызша тілдік қатынасқа түскенде адамның сезіміне ерекше әсер ететін сөздерге тиісті интонациялық саз, мәнер қолданылғанда, сөздің қатысымдық сапасы артады.

Құдайберген Жұбанов “Қазақ тілінің грамматикасы” атты еңбегінде: “Адам көңілінің түрлі күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді. Сондықтан, сөздің әнінің арқасында хабардың өзін ғана емес, сөйлеушінің көңіліне сол хабардың қалай тигенін, немесе қалай тиген етіп көрсеткісі келетінін білеміз. Адамның көңіл қобалжуының түрі көп; тіпті ұшы қиыры жоқ десек те болады. Бұларды білдіруге арналған амалдық – дауыс сазының да түрі көп” [12, 29],- дей келіп, коммуникативтік актідегі сөздің қатысымдық қызметін адамның көңіл-күйі мен әннің сөз әуенінің бір-бірімен сәйкес келетін экспрессивтік мәні арқылы айқындайды.

Сөздің қатысымдық қызметін айқындайтын интонациялық компоненттің бірі – **кідіріс**. Кідіріс – айтылар ойдың мағынасын ажыратуға ықпал ететін негізгі компоненттің бірі. Профессор Ә.Жүнісбеков “Балапан торғай ұясында отыр” деген сөйлемді кідіріс арқылы ритмикалық топтарға жіктегенде екі түрлі мағына беретінін атайды. “Балапан // торғай ұясында отыр” дегенде торғайдың ұясында отырған балапан туралы ақпарат берілсе, “Балапан торғай // ұясында отыр” дегенде торғайдың балапаны туралы ақпарат беріледі.

Интонация ақпарат мазмұнының дұрыс жеткізілуіне ықпал ететіндіктен, оны ауызша тілдік қатынаста сөздің қатысымдық қызметін айқындайтын белгілердің бірі деп тануға болады.

Сөз семантикалық бірлік ретінде сөйлеуге қажет басты тілдік құрал болып табылады. Семантика – сөздің тілдік қатынастағы потенциалды мүмкіндігін айқындайтын, сөйлеу процесінде әртүрлі мазмұндағы ойды жеткізуге қызмет ететін көп сипатты, күрделі тілдік құбылыс.

Қатысымдық процестегі ақпараттың дұрыс берілуіне сөздің семантикасы арқау болады [13]. Сөз семантикасы ақпараттың нақты, айқын жеткізілуіне қызмет етіп, ақпараттың берілу жолдарын айқындауға үлес қосады. Сөз, *біріншіден*, сөйлемдерде хабарланатын ақпараттардың мазмұнын анықтайды; *екіншіден*, сөйлеу кезіндегі ақпараттың жеткізілу амалдарының құрылысына әсер етеді.

Қазақ тіліндегі сөз мағынасын зерттеген тілші-ғалым М.Оразов: “семалар объективті дүниелерден түйсік арқылы қабылданған информациялармен байланысты болса, семема сол информацияларды қабылдап, адам ойындағы жалпылау, дерексіздену қасиетімен байланысты болады” деген тұжырымға келеді. [14,9].

Талқылануы. Тілдік бірліктердің қатысымдық қызметін айқындайтын сөздің семантикалық қасиеті мен белгілері қандай да бір ақпараттың жеткізілуінде басты қызмет атқаратыны ғалымдардың еңбектерінде айтылған.

Сөздерді түрліше тіркестіру, құрастыру, түзу арқылы ой білдіру, ақпарат алмасу мәселесі тіл мен сөйлеуге қатысты комбинаторлық құбылыс ретінде жан-жақты зерттелуде. Валенттілік теориясындағы бір сөздің басқа сөздермен байланысқа түсіп, сыртқы және ішкі құрамдық бірлік тұрғысынан сипатталуы ақпарат жеткізудегі белсенді сөз бен негізгі айтылар ойға басымдық беруді қажет етеді. Осы тұрғыдан келгенде, актант сөздер мен өзекті сөздердің байланысу қабілеттілігі сөйлеу ағымына түскен сөздердің ақпарат жеткізудегі қызметін айқындауға мүмкіндік береді.

Француз ғалымы Л.Теньердің 1959 жылы белгілі бір жағдаятқа байланысты ойды, хабарды баяндауға белсене қатысушы, тілдесім процесіне етене араласып, әрекет етуші тілдік бірліктерді **актант** деп атағаны белгілі. **Актант** – ойды тиянақтап, баяндап тұратын сөздің берілетін ақпаратқа қатысты мәнін, мағынасын толықтырып тұратын коммуникативтік бірлік.

А.Байтұрсынұлы оны “баяншы” (предикат) термині арқылы берген. М. Оразов сөйлем құрамына еніп өзекті сөздермен тіркесетін сөздерді тіл білімінде актант деп біледі. Тілші актанттар өзекті сөздің валенттілік дәрежесін анықтайтын негізгі өлшем екенін айтып, сөздің қатысымдық қызметін валенттілік тұрғысында талдайды. Ғалымның “қосалқы валенттілік жасайтын актанттар сөйлемдегі ойдың толық болуына себі тисе де, түсіріліп қалдырылса, айтылған ойға онша көп зияны тимейді, ... ал қажетті валенттілік жасап тұрған актанттар түсіріліп қалдырылса, сөйлемдегі айтылған ой толық болмайды, текстен ол сөзді талап ету байқалып тұрады” [14, 201] деген тұжырымынан сөздің қатысым актісіндегі қызметін анық байқауға болады.

Мысалы: *Көктем мен күз уақыттарында, жылына екі рет осы жерлерге Құнанбай ауылдары келіп қонып, ұзақ уақыт отырып, жайлап та кететін* (М.Әуезов.) деген сөйлемдегі **көктем мен күз уақыттары, қонып, жайлап** сөздерін мағынаны толық ашуға, айтылатын ойды толықтыруға қызмет етіп тұрған **қосалқы қатысымдық бірліктер** деп есептеледі. *Жылына екі рет осы жерлерге Құнанбай ауылдары келіп ұзақ уақыт отырып кететін* дегенде әрбір сөз ақпараттың жетуіне ықпал ететін қатысымдық бірлік ретінде жұмсалады. Сондықтан олар **негізгі қатысымдық бірліктер** деп танылады.

Сөздің қатысымдық бірлікке айналуы сөйлеу ағымына түскен сөздердің комбинациясынан көрінеді. Тіл мен сөйлеудің арақатынасы тілдік бірліктердің сөйлеу барысындағы комбинациялануы арқылы анықталса,

сөздің қатысымдық қызметі Ч.К.Найманова атап көрсеткендей, “тіл – сөйлеу” дихотомиясы [16, 49] бірлестігі арқылы аңғарылады.

“Тіл – сөйлеу” дихотомиясы сөйлеу ағымына түскен сөздердің комбинациялану процесін айқындайды. Сөздер сөйлеу ағымына түскенде ғана тілдік қатынас құралына айналады. Олар әртүрлі комбинацияда тіркесіп, байланысып, ойды баяндауға, ақпаратты жеткізуге қабілетті. Тілде сөздер сан жағынан шектеулі болғанымен, семантикалық, мағыналық жақтан көп қабатты. Сондықтан олар әртүрлі комбинацияда тіркесіп, сан түрлі ойды, ақпаратты, пікірді, пайымды білдіру барысында қатысымдық қызмет атқарады. Сөздердің сөйлеу ағымына түсіп, әртүрлі комбинацияда жұмсалуды оларды қатысымдық бірлік ретінде танудың негізі болып табылады.

Сөздердің коммуникативтік актідегі комбинациясын “тіл – сөйлеу” дихотомиясындағы бірлестік тұрғысынан талдасақ, одан “ақпараттық”, “эмоционалдық”, “образдылық”, “көркемдік”, “бейнелілік” “танымдық”, тағы сол сияқты қасиеттерді білдіретін әр түрлі қарым-қатынастағы коммуникативті қызметті байқауға болады.

Мысалы, төмендегі өлең жолдарындағы “алтын” сөзінің дихотомиялық тіркесімнен тұратын комбинациясы мынадай семантикалық мәндерді білдіру арқылы өзгеше коммуникативтік қызмет атқарып тұр:

Бұл сөзге Ескендір де қайран қалды,

Таразыны құрдырып ортаға алды.

Қанша алтынды күміспен салса-дағы,

Бір кішкентай сүйекті аудармады (Абай) дегенде, *алтын* сөзі *салы* сөзімен комбинацияға түсіп, түсі сары қымбат металл және оның қасиеті туралы ақпарат беріп тұр.

Астында дария көк майдан,

Үстінде сәуле алтын күн.

Қарашы ол, бүлік Құдайдан,

Сұрайды дауыл күні-түн (Абай) дегенде, *алтын* сөзі *күн* сөзімен комбинацияланып, күннің жарқырауын, нұр шашып тұруын бейнелі түрде жеткізуге ықпал етіп тұр.

Сөз айттым “әзірет Әлі, Айдаһарсыз”,

Мұнда жоқ “алтын иек сары ала қыз”.

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,

Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз (Абай) дегенде, *алтын* сөзі *иек* сөзімен комбинацияланып, қыздың образына қатысты ақынның эмоциясын білдіріп тұр.

Сап-сап көңілім, сап көңілім!

Сабыр түбі сары алтын.

Сабыр қылсаң жайынды,

Білер ме екен бекзатым? (Абай) дегенде *алтын* сөзі *сары* сөзімен комбинациялану арқылы ауыспалы мағынада қолданылып, танымдық- қатысымдық мәнге ие болып тұр.

Алтын сөзінің сөйлеу ағымындағы комбинациясын “тіл – сөйлеу” дихотомиясы бойынша былай қорытындылауға болады:

“**Алтын салу**” дихотомиясының коммуникативтік қызметі – зат туралы ақпарат бере отырып, оның өзіне тән қасиетін көрсету.

“**Алтын күн**” дихотомиясының коммуникативтік қызметі – аспандағы күннің жақырауын, нұр шашуын бейнелей отырып, табиғат құбылыстарын тану.

“**Алтын иек**” дихотомиясының коммуникативтік қызметі – жағымсыз эмоция тудыруға себеп болып тұрған мотивті сынау.

“**Сары алтын**” дихотомиясының коммуникативтік қызметі – көңілге басу айта келіп, салмақты, байсалды қалыпты сақтауға меңзейтін когнитивтік тұжырым арқылы пікірлесуге, ой бөлісуге шақыру.

Қорытынды. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы: “Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзінше құрастырып, өз оңтайымен тізеді, әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен сөз тізіп, әдеттенуінен, салттануынан болады. Ол салттар жалпы сөз тізу салттарынан, шарттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз дауысынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білуі қажет” дейді. [15, 26.] Аса көрнекті ғалым-тілшінің бұл пікірі тілдік қатынас барысында сөз қолданыс шарттарын білудің, сөз саптау салттарын меңгерудің, олардың заңдылықтарын игерудің қаншалықты маңызды екенін дәйектейді. “Сөз шығарушының”, сөйлеушінің “лебіз дауысынан шыққан сөздің асыл болуы” сөйлемдегі сөздердің тіркесім шарттарын білумен, оларды орынды пайдаланумен, тілдік бірліктердің прагматикалық, эмоционалдық қызметін жете меңгерумен байланысты екенін дәлелдей түседі. Демек, ғалым атап көрсеткен, сөзді қолданғанда әуелі “**сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп қолдану қажет**” деген қағиданы сөздің қатысымдық қызметін айқындайтын негізгі ұстаным деп тануға болады.

А. Байтұрсынұлы атап көрсеткен *сөз ұнасымына керекті жалпы шарттарға* айтылым үдерісіндегі сөйлеу ағымына түскен сөздердің тіркесімділігін, олардың экспрессивті-эмоционалды күй, образ тудырудағы қызметін жатқызуға болады. Оған сөздің бірнеше семантикалық қабаттан тұратын қасиеті, белгілі бір мағынаны әр қилы реңкте білдіру қызметі дәлел бола алады. Сөз басқа тілдік бірліктермен семантикалық жақтан үйлесім

тауып, грамматикалық амал-тәсілдер арқылы байланысып, сөйлеу ағымына түседі. Нәтижесінде ойды баяндау, қажетті ақпаратты жеткізу қызметін атқарады. Адамдар тіл арқылы қарым-қатынасқа түскенде қажетті шарттар мен әдістер арқылы сөздер комбинацияланып, адамдардың бір-бірін дұрыс түсініп, ұғынысуына әсер етеді. Сөздердің комбинациялануы сөйлеу жағдаятына қарай түрленіп, әртүрлі прагматикалық күшке ие болады.

Мақала Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН АР08855685) негізінде жарияланды.

Статья опубликована на основе грантового проекта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан «парадигмы языковой коммуникации: литературное произношение и латиноамериканское письмо» (ОГРН АР08855685).

The article was published on the basis of the grant project of the Science Committee of the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan "paradigms of language communication: literary pronunciation and Latin alphabet" (IPTN AR08855685).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сөз сарасы. – Алматы: Сардар, 2009, - 160 б.
- 2 Фердинант де Соссюр. Труды по языкознанию. – Москва, 1977, -276 б
- 3 Леонтьев А.А. Психоллингвистика и проблемы функциональных единиц речи. «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике». – Москва, 1961
- 4 Головин Б.Н. Введение в языкознание. 2-изд. – Москва, 1978,
- 5 Смирницкий А. И. Лексическое грамматическое в слове. Вопросы грамматического строя. – Москва, 1955
- 6 Красильникова Л., Вялова Н., Зайцева С. Принципы организации методической работы. “Мир науки” Педагогика и психология. Москва, -2019, № 3, том 7
- 7 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993, -496 б.
- 8 Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Ел-шежіре, - 2014, -580 б.
- 9 Бәмішұлы Б. Сөз мәйегі. – Алматы: Дәуір. 2019. – 312 б.
- 10 Лейдерман Л.Н., Барковская Н.В. Введение в литературоведение – Екатеринбург, 1966, - оқулық
- 11 Бекеева Н. Сарбасова А. Кәсіби тілдік дағды қалыптастырудағы тақырып пен мәтіннің дұрыс таңдалуы. Хабаршы. “Филология ғылымдары” сериясы. ҚазҰПУ, 2019, №3(69), -408 б.
- 12 Жұбанов К. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2014, - 366 б.
- 13 Қамзаева К. Сөйлеу әрекетін қатысымдық тұрғыдан қарастыру парадигмалары. Хабаршы. Қорқыт ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік университеті. 2017, №1. – 50-55 б. журнал
- 14 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991, - 178 б.
- 15 Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал, - Алматы: Сардар, 2009, - 348 б.
- 16 Найманова Ч.К. Лингвистический статус валентности и сочетаемости в разносистемных языках (на материале английского, кыргызского и русского языков): автореф. Доктора филолог. Наук. – Бишкек, 2006,

References:

- 1 Soz sarasy. –Almaty: Sardar, 2009, – 160 b.
- 2 Ferdinand de Saussure. Trudy po iazykoznaniiu. – Moskva, 1977, – 276 b.
- 3 Leontev A.A. Psiholingvistika i problemy funkcionAlnyh edinis rechi. «Voprosy teorii iazyka v sovremennoi zarubejnoi lingvistike». – Moskva, 1961
- 4 Golovin B.N. Vvedenie v iazykoznanie. 2-izd. –Moskva, 1978
- 5 Smirniski A. I. Leksicheskoe gramaticheskoe v slove. Voprosy gramaticheskogo stroia. –Moskva, 1955, – kitap
- 6 Krasilnikova L., VAlova N., Zaiseva S. Prinsipy organizatsii metodicheskoi raboty. “Mir nauki” Pedagogika i psihologia. Moskva, – 2019, № 3, tom 7.
- 7 Ahanov K. Til biliminin negizderi. –Almaty: Sanat, 1993, – 496 b.
- 8 Syzdykova R. Abaidyn soz ornegi. –Almaty: El-sejire, – 2014, – 580 b.
- 9 BAmisuly B. Soz mAiegi. – Almaty: DAur. 2019. – 312 b.
- 10 Leiderman L.N., Barkovskaia N.V. Vedenie v literaturovedenie –Ekaterinburg, 1966
- 11 Bekeeva N. Sarbasova A. KAsibi tildik dagdy Kalypstasyrudagy taKyryp pen mAtinnin durys tandaluy. Habarsy. “Filologia gylymdary” serniasy. KazUPU, 2019, №3(69), – 408 b.
- 12 Jubanov K. Kazak tili jonindegi zertteuler. – Almaty, 2014, – 366 b
- 13 Kamzaeva K. Soileu Areketin KatysymdyK turgydan Karastyru paradigmalary. Habarsy. KorKyt ata atyndagy Kyzylorda Memlekettik universiteti. 2017, №1. – 50-55 b.
- 14 Orazov M. Kazak tilinin semantikasy. – Almaty, 1991, – 178 b.
- 15 Baitursynuly A. Til – Kural, - Almaty: Sardar, 2009, – 348 b.

16 Naimanova Ch.K. *Lingvistichestki status valentnosti i sochetaemosti v raznosistemnyh iazykah (na materiale angliskogo, kyrgyzskogo i ruskogo iazykov): avtoref. Doktora filolog. Nauk. – Biskek, 2006.*

МРНТИ 14.15.07

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.21>

Оразалиева Э. Н.¹

¹Назарбаев Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

МӘДЕНИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМ – АДАМ КАПИТАЛЫНЫҢ САПАЛЫ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақала тіл табиғатын, сөз мағынасы мен қызметін анықтауға бағытталған қазақ зерттеушілерінің танымдық тұжырымдары негізінде зерделенген қазақ тіл біліміндегі тілтаным теориясының басты қағидалары мен ұстанымдарын адам капиталы ұғымымен сабақтастыру мақсатын көздейді. Қазақ тілтаным теориясының концептуалдық жүйесі мен когнитивтік парадигмасын тіл білімінің ұлттық сипатын танытар әрі әлемдік қордың маңызды ғылыми арнасын құрар қағидалар тізбегі ретінде талдау – бүгінгі тіл туралы ғылымның пәнаралық табиғатын зерделейтін өзекті мәселе. Қазақ тіл білімінің рухани қоры мен мұрагерлік қазынасынан бастау ала отырып, танымдық ұстанымдарға үйлесе жалғасқан тілтаным теориясының ғылыми негіздерін дәйектеу арқылы танымның күрделі заңдылықтарын пайымдауға, оның тілдік бөлшектермен ажырамас бірлігін дәлелдеуге және жалпы нормалардан жеке даралыққа бағытталған зерттеулердің әдіснамалық негізін әлеуметтік, психологиялық, ұлттық-мәдени тұрғыдан қарастыру тілдік дәстүрді жүйелеуге мүмкіндік берді. Тіл мен танымның байланысы арқылы тілдік универсалийге сәйкестендіріле танымдық және тұлғалық ұғымдарды түсіндіру мүмкіндігі олардың негізгі дамытушы факторлары қатарында антропологиялық, аялық, аксиологиялық және антропо-типологиялық, ареалды-аялық, аксио-генеологиялық мәселелерді де шешуге септігін тигізері сөзсіз.

Түйін сөздер: адам капиталы, мәдени-эстетикалық таным, тілтаным, сана, әлеумет, психология, когнитивтік парадигма, сапалы негіз

Orazaliyeva E.¹

¹Nazarbayev University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

CULTURAL AND AESTHETIC KNOWLEDGE - A KUALITATIVE BASIS OF HUMAN CAPITAL

Abstract

The article is aimed at defining cognitive concepts and principles in Kazakh linguistics based on research papers that measure the nature of the language and the semantics of the word in the context of their functioning. The analysis of the conceptual system and cognitive paradigm in the cognitive theory of the Kazakh language is becoming an urgent problem of modern interdisciplinary science with the national identity and world practice. The cognitive theory, which originates from the spiritual and value heritage of the Kazakh people harmoniously combined the foundations of linguistic cognition, and also substantiated a wide conceptual block of the human capital's cognition. Its complex patterns contributed to the accumulation of social, psychological, ethnic and cultural methodological foundations of normalized general and private linguistics. The possibility of comparing linguistic universals using the relationship between language and cognition also characterized the influence of anthropological, axiological, anthropo-typological, areal, and geneological factors. Thus, in the history of cognitive linguistics, which studies the laws of the environment and its linguistic picture, Kazakh linguistics has designated its research format, taking into account a number of conceptual operations.

Keywords: human capital, cultural and aesthetic knowledge, linguistic knowledge, consciousness, society, psychology, cognitive paradigm, Kualitative basis

Оразалиева Э.Н.¹

¹Назарбаев Университет,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан